

Анна Макарьська

УДК 281.9

СТАВЛЕННЯ ДО ІНСТИТУТУ ЧЕРНЕЦТВА ПРАВОСЛАВНИХ РУХІВ І КОНФЕСІЙ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

У статті розкриваються головні віхи взаємовідносин між представниками чорного духовенства (представниками РПЦ) та іншими православними течіями на території Радянської України у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: Волинь, Радянська Україна, обновленці, тихонівці.

Отношение к институту черного духовенства православных движений и конфессий в советской уkraine в 20-30-е гг. ХХ в.

В статье раскрываются основные вехи взаимоотношений между представителями черного духовенства (представителями РПЦ) и другими христианскими течениями на территории Советской Украины в 20-30-е гг. ХХ в.

Ключевые слова: Волинь, Советская Украина, обновленцы, тихонивцы.

The relation to institute of black clergy of orthodox movements and faiths in the soviet ukraine in 20-30th XX century

In article the basic marks of mutual relations between representatives of black clergy (representatives Russian orthodox church) and other Christian currents in territory of the Soviet Ukraine in 20-30th XX century reveal.

Keywords: Volhynia, Soviet Ukraine, obnoblenci, tikhonivci.

Надзвичайно драматичним етапом у житті всього суспільства і церкви виявились 1920 – 1930-ті рр. Це був час загального наступу держави на церкву та суперечливого співіснування конфесій. Саме в цей час церкви активно шукали своє місце в несприятливих соціально-політичних умовах. Усередині релігійних спільнот відбувались швидкоплинні організаційні зміни.

Активізація соціально-політичного руху на початку ХХ ст., подальше його прискорення революцією і громадянською вій-

ною та радикальні зміни в політичному житті призвели до розлому в церковному середовищі і, зокрема, до того, що в Україні виникло декілька православних конфесій. Відносини між цими конфесіями в питанні їх ставленні до православних монастирів і чорного духовенства становлять певний інтерес, оскільки це питання як окреме майже не розглядалось ані в радянській, ані в сучасній науковій літературі.

Це, в першу чергу, пояснюється обмеженістю комплексів церковних джерел, які б висвітлювали конкретні міжконфесійні відносини саме в руслі їх позиціонування до конкретних інститутів тієї чи іншої конфесії. Тому аналіз ставлення конфесій до православних монастирів, як специфічного інституту, характерного лише для однієї з церковних конфесій – Українського екзархату Російської православної церкви (РПЦ) – висвітлюється через ставлення решти конфесій до РПЦ.

Найпомітнішими в плані висвітлення історії різних конфесій, на які розкололося православ'я в Україні на початку 1920-х рр. ХХ ст., є матеріали першого та другого Соборів УАПЦ [1; 2]. З історії обновленської церкви та екзархату РПЦ в Україні маємо праці А. Киридон щодо церковно-обновленського з'їзду 1922 р. – О. Ігнатуші [3], в діаспорі – фундаментальний збірник історичних джерел “Мартирологія українських Церков” [4]. Російська історіографія оприлюднила потужний збірник актових джерел “Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг.” [5].

В Україні у період 1920 – 1930-х рр. існувало декілька православних конфесій. Найбільшими з них були – Український екзархат Російської православної церкви (РПЦ); Всеукраїнська православна автокефальна синодальна церква – обновленці; національно орієнтована Українська автокефальна православна церква (УАПЦ); Українська православна церква з канонічно спадкоємною ієрархією (Соборно-єпископська) [6, с. 107].

За кількістю прибічників Український екзархат Російської православної церкви (так звана “тихонівська” течія) був найчисельнішим. Саме цій течії були підпорядковані всі православні монастирі на території України.

“Тихонівська” течія була традиціоналістичною у своїх ідейних засадах. Але антирадянська позиція, зайнята патріархом Тихоном та реакційним духовенством, у ставленні до більшовиць-

кої держави була небажаною для останньої. Радянська держава оголосила, що в ортодоксальному православ'ї посилилася криза церковного керівництва, вихід із якої можна шукати лише шляхом політичної переорієнтації Російської православної церкви. Ні патріарх Тихон, ні його найближче оточення не були здатні здійснити таку переорієнтацію. Держава відчувала потребу у діячах, які не заплямували себе зв'язками із контрреволюційними силами. Такими реформаторами в очах радянського керівництва стали представники обновленського руху, які вважали, що православну церкву слід “негайно перевести на позицію лояльності щодо радянської влади і розпочати цей процес необхідно із усунення від керівництва церквою патріарха Тихона, реорганізації церковного управління та модернізації всього релігійно-церковного комплексу” [5].

Радянська влада мала неабиякий інтерес у питанні протистояння між “обновленцями” і “тихонівцями” для того, щоб мати привід нашвидкуруч розправитись з останніми. Адміністративні органи сумлінно виконували доручення, часто “висмоктуючи з пальця” факти “контрреволюційності” тихонівців. Полтавський губвідділ ДПУ вбачав, наприклад, ворожість у діях черниць Козельщинського монастиря у тому, що, отримавши 325 десятин, вони стали працювати на землі артіллю. “Проводять агітацію релігійного характеру, – мовилося в інформації губвідділу ДПУ, – яка дає про себе знати як у школі, так і в дитячому будинку, що міститься на території монастиря. Крім того, цей же елемент агітує і проти “Живої церкви” [7]. Різко негативна позиція обновленців стосовно Українського екзархату РПЦ проявилась ще у 1921 р. Обновленці використали голод 1921 – 1922 р. для дискредитації церковного керівництва, що складалось із представників Українського екзархату РПЦ, ченців, і звинуватили монастирі та їхніх насельників в антигуманістичному курсі й антинародній позиції, за рахунок чого і примножили число своїх прихильників [3, с. 110].

Першою жертвою обновленців став Київський митрополит Михаїл, настоятель Києво-Печерської лаври Українського екзархату РПЦ, який спочатку займав помірковану позицію стосовно обновленців і влаштував владу. Але так тривати довго не могло. Тому коли екзарх не висловив їм підтримки, почалися переслідування: його було усунено з посади, а згодом і заарештовано [7]. На думку дослідниці Г. В. Лаврик, та обставина, що на

1922 р. більшість релігійних громад при українських православних монастирях були екзархічними і підтримували патріарха Тихона, значною мірою визначила негативну позицію делегатів Першого всеросійського з'їзду “Живої церкви”, що відбувся у серпні 1922 р. [8, с. 167]. Цей курс потім наслідували представники “Живої церкви в Україні”.

Делегати з'їзду засудили інститут “вченого чернецтва” як сили, яка відкрито виступила проти “прогресивного обновленського руху”. У ставленні до монастирів з'їздом були прийняті окремі рішення: міські монастирі закрити, а монастирські храми перетворити в парафіяльні; монастирські подвір'я, дзвіниці тощо, розташовані в містах чи поблизу залізниць, передати в розпорядження центрального церковного управління та єпархіальних управлінь для створення фонду єдиної церковної каси; сільські монастирі перетворити в трудові братства; “чорному” духовенству надати право вільного зняття чернецьких обітниць при збереженні сану [9].

На початку вересня 1922 р. Вище церковне управління у справах Російської православної церкви зобов'язало єпархіальні управління призначати до всіх монастирів уповноважених від “білого” духовенства. Вони повинні були здійснювати нагляд і контроль за виконанням розпоряджень ВЦУ та місцевих єпархіальних управлінь, зокрема, протягом 3-х днів з моменту призначення взяти на облік монастирські кошти, а також сприяти переходу ченців і послушників із міських монастирів до провінційних [10, арк. 10-12].

Радянська влада всіляко заохочувала такі “переходи”. Наприклад, відомим є факт переходу ієромонаха Хрестовоздвиженського монастиря Сергія керівником Полтавського єпархіального управління обновленців після рекомендацій органами ДПУ. Він почав свою діяльність на новому поприщі зі спроби захопити Хрестовоздвиженський монастир, що йому вдалося зробити завдяки сприянню губвідділу ДПУ. Прибравши до своїх рук монастир, Сергій у триденний термін виселив усіх ченців [7].

Більшість православного, особливо “чорного” духовенства України, чинила опір подібним заходам. Так, ченці Харківського Покровського (архієрейського) монастиря відмовилися підкорятися розпорядженням обновленців про закриття монастиря. Вони побили нового настоятеля Покровської церкви єпископа Каніцина та інших прихильників “Живої церкви”, відібрали в

них ключі, церковне майно та гроші в сумі 500 млн. крб. Зусиллями віруючих було організовано охорону церкви [8, с. 168].

У цьому, як і в низці інших випадків, на допомогу оновленням прийшла більшовицька влада. У зв'язку з боротьбою навколо Покровського монастиря ліквідаційний відділ Наркомату юстиції роз'яснив Харківському губернському відділу юстиції, що питання про закриття міських монастирів достатньо “провести” тільки через президію губвиконкому, оскільки вимоги ВЦУ не викликали заперечень з боку радянської влади [11, арк. 207].

Відомий також випадок, пов'язаний з представником вищої ієрархії чорного духовенства Українського екзархату РПЦ єпископом Онуфрієм (Гагалюком Антонієм Максимовичем). Він був хіротонізований на єпископа Єлисаветградського і вікарія Одеської єпархії 4 лютого 1923 р. З 15 травня 1923 р. його ув'язнили у Єлисаветграді, потім – в Одесі “за активну боротьбу з оновленнями” [13, с. 259].

Центральні та місцеві органи влади, зокрема, ліквідаційні комісії, допомагали представникам “Живої церкви” при перевірці монастирського майна, коштів, складанні описів. Досить часто такі “ревізії” при сприянні влади перетворювалися на слідства.

Найважливіші рішення Першого всеросійського з'їзду “Живої церкви” знайшли розвиток у доповіді завідувача відділу з відокремлення церкви від держави при Наркоматі внутрішніх справ І. К. Сухоплюєва на IV Всеукраїнській нараді колегії наркомату внутрішніх справ за участю завідувачів відділів управління губвиконкомів 5 лютого 1923 р.

Учасники наради прийняли резолюцію про закриття міських і приміських як чоловічих, так й жіночих монастирів. У кожній губернії передбачалося залишити по 1 чоловічому і одному жіночому монастиреві, як правило, віддаленому від населених пунктів і шляхів [12, арк. 2, 14].

Місцеві органи радянської влади з “революційним ентузіазмом”, на радість оновленням, взялися за виконання стратегічного завдання – планомірної ліквідації монастирів як своїх супротивників. Така політика розтягнулася ще на 6 років, аж до 1929 р.

Цікаву думку з приводу взаємин “Живої церкви” з представниками “чорного” духовенства подав прихильник автокефалістів, ієрей Костянтин Смирнов, ставши на чолі Троїцької церкви у Харкові. Він прокоментував діяльність прихильників “Живої

церкви” як зведення виключно станових рахунків білого духовенства з чорним, “перекладуванням з хворої голови на здорову та шуканням смітинки в очах брата свого” [14, с. 177].

У другій половині 20-х рр., коли державна влада підтримала курс РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), прихильне ставлення влади до обновленців змінилося на протилежне. Ситуацією заволодівали тихонівці. Наступник патріарха Тихона митрополит Петро, а згодом і митрополит Сергій робили все від них залежне, щоб представити обновленців в очах віруючих як відступників, розкольників, авантюристів [7].

Представники Української автокефальної православної церкви (Української соборно-єпископської церкви (інша назва – Українська православна автокефальна церква з канонічною послідовною ієрархією або Українська православна церква), порівняно з іншими православними течіями, були найбільш приязні до представників українського екзархату РПЦ. І хоча у більшості документів “тихонівська” течія засуджується, ставлення до вищих ієрархів українського екзархату РПЦ є приязним. Ставлення до інших православних течій характеризує доповідь єпископа Павла (Погорілка) про церковні групи в Україні, основи їхньої ідеології та умови їхнього об’єднання від 16 травня 1924 р. У цьому документі засуджується “тихонівська” течія з усією її ідеологією. Особливо акцентується увага на тому, що своєї віри зрікся навіть сам патріарх Тихон (Белавін). Але у цьому ж документі подана позитивна оцінка діяльності двох єпископів, що належали до українського екзархату РПЦ – Парфенію Полтавському (Панфілу (Парфенію) Левицькому, який у 1921 – 1922 р. був архієпископом Полтавським і Переяславським) й Олексію Баженову (Баженову Дмитру Володимировичу, який у 1922 р. був архієпископом Херсонсько-Одеської єпархії), “які до національного питання церкви поставилися в дусі рівності і поваги до цих змагань”. У протоколі сесії Собору православних єпископів усієї України зі створення Соборно-єпископської церкви від 4 – 5 червня 1925 р., що відбувався у м. Лубни, також засвідчено ставлення церкви до інших православних течій. У цьому документі увага акцентується на тому, що “тихонівська” течія не визнає Собору єпископів 1922 р., стоїть на ґрунті автономії 1918 р., або навіть і не визнає цього Собору, повертаючи назад історичний поступ життя церкви на Україні, чим утворює в ній певний розкол. Але водночас знайдені згадки про перехід представників

українського екзархату РПЦ, що вступили до складу Соборно-єпископської церкви. Єпископ Сергій (Лабунцов), який був архімандритом Густинського монастиря, а після 1922 р. хіротонізований на єпископа Золотоноського і Пирятинського, при цьому перейшов до лав Соборно-єпископської церкви, зберігши сан. Це був не єдиний випадок такого переходу.

Ще один факт про прихильне ставлення Соборно-єпископської церкви щодо переходу зі складу інших течій до Соборно-єпископської, засвідчений у листі голови Собору православних єпископів усієї України архієпископа Павла (Погорілка) до єпископів України з запрошенням взяти участь у другій сесії Собору православних єпископів України, написаного у липні 1925 р., в якому зазначається, що при переході до Соборно-єпископської церкви п'ятидесятка (тобто релігійна громада у кількості 50 віруючих, що нерідко формувалася з представників “чорного” духовенства) може при перереєстрації не повторювати реєстраційні формальності, про що церква клопотала перед радянською владою заздалегідь. Церковний розкол в Україні був не на користь монастирям, що були одним зі структурних підрозділів ортодоксального і консервативного “тихонівського” напрямку. Для боротьби з прихильниками “тихонівської” течії радянська влада почала підтримку нової “обновленської” течії, сповна скориставшись принципом “поділяй та володарюй”. Між-релігійна ворожнеча та неможливість консолідації призвели до краху як ортодоксальної, так і відносно нових церковних течій, що з'явилися на теренах України в 1917 – 1922 рр.

Список використаних джерел та літератури

1. Перший всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Плохій С. М., Сохань П. С., Яковлева Л. В. – Київ-Львів : Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 560 с.

2. Другий всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року : документи і матеріали / Плохій С. М., Сохань П. С. – К. : Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. – 699 с.

3. Ігнатуша О. М. Реєстраційні документи релігійних громад як масові джерела до вивчення історії церкви в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – Вип. XVII. – С. 265–280.

4. Мартирологія українських церков : [у 4-х томах]. – Т. 1. Українська православна церква. – (Документи, матеріали, християнський самвидав України) / О. Зінкевич, О. Воронін. – Торонто – Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.

5. “Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг.” / [сост. Губонин М. Е.]. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 1994. – 1064 с.

6. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX століття / [А. В. Бойко, О. М. Ігнатуша, І. І. Лиман, В. І. Мільчев та ін.]. – Запоріжжя : Тандем-У, 1999.

7. Пащенко В. Дітище ДПУ : до витоків обновленського руху в Україні / В. Пащенко // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 51–59.

8. Лаврик Г. В. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні (1917–1923 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Лаврик. – Полтава, 1996.

9. Коммунист. – 1922. – 19 августа, 23 августа.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1085.

11. ЦДАВО України – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 1218.

12. ЦДАВО України – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2185.

13. Левитин-Краснов А. Очерки по истории русской церковной смуты : материалы по истории русской церкви / А. Левитин-Краснов, В. Шавров. – Кн. 9. – Москва – Künsnacht, 1996.

14. Ігнатуша О. Протокол сесії Собору православних єпископів усієї України у м. Лубни 4–5 червня 1925 р. / О. Ігнатуша // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2008. – № 8.